

СУЧАСНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ РІЗНИХ ФОРМ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

CURRENT CONDITIONS OF FORMATION OF VARIOUS FORMS OF DEVIANT BEHAVIOUR IN ADOLESCENCE

Стаття присвячена дослідженню умов формування форм девіантної поведінки у підлітковому віці. Саме у підлітковому віці поведінка значною мірою визначається характерними для цього періоду життя реакціями емансипації, групування з однолітками, захопленнями (хобі), імітацією та сексуальними потягами. Саме такі реакції можуть виявитися факторами, що, як сприяють зловживанню психоактивними речовинами, так і перешкоджають адиктивній поведінці. Рання діагностика патологічних форм девіантної поведінки підлітків є першочерговим завданням підліткової психології та психіатрії. Актуальність проблеми зумовлена необхідністю раціонального і своєчасного розв'язання питань медичної та соціальної реабілітації підлітків, що становлять основу соціальних резервів суспільства.

Розгляд делінквентної поведінки як проміжного етапу між нормою і кримінальною поведінкою дає змогу врахувати особистісно-динамічну вісь типології девіантної поведінки. Таким чином, патологічна девіантна поведінка, за даними вітчизняної та зарубіжної літератури, зумовлена дією як біологічних (спадкова, набута патологія ЦНС), так і соціально-середовищних (конфліктна ситуація, педагогічна та соціальна занедбаність) чинників. Формування делінквентної поведінки можна собі уявити як наростання незначних відступів від соціально прийнятого стереотипу поведінки з поступовою їхньою трансформацією в делінквентний стереотип з можливістю повернення за сприятливих умов до соціально прийнятого стереотипу поведінки.

Численні автори зазначають, що психічні аномалії знижують толерантність до психічних впливів, створюють перешкоди для розвитку соціально корисних рис особистості, послаблюють механізми психологічного контролю, звужують можливості вибору рішень і варіантів поведінки, полегшують реалізацію імпульсивних, непродуманих делінквентних і кримінальних вчинків.

Ключові слова: підлітковий вік, девіантна поведінка, делінквентна поведінка, чинники, залежність.

The article is devoted to the study of the conditions of formation of deviant behaviour in adolescence. It is in adolescence that behaviour is largely determined by the reactions of emancipation, peer grouping, hobbies, imitation and sexual urges that are characteristic of this period of life. Such reactions can be factors that both facilitate substance abuse and prevent addictive behaviour. Early diagnosis of pathological forms of deviant behaviour in adolescents is a primary task of adolescent psychology and psychiatry. The urgency of the problem is due to the need for a rational and timely solution to the issues of medical and social rehabilitation of adolescents who form the basis of social reserves of society.

Consideration of delinquent behaviour as an intermediate stage between normal and criminal behaviour allows taking into account the personality-dynamic axis of the typology of deviant behaviour. Thus, according to domestic and foreign literature, pathological deviant behaviour is caused by both biological (hereditary, acquired CNS pathology) and socio-environmental (conflict situation, pedagogical and social neglect) factors. The formation of delinquent behaviour can be imagined as an increase in minor deviations from a socially acceptable behavioural stereotype with their gradual transformation into a delinquent stereotype with the possibility of returning to a socially acceptable behavioural stereotype under favourable conditions.

Numerous authors note that mental abnormalities reduce tolerance to mental influences, create obstacles to the development of socially useful personality traits, weaken the mechanisms of psychological control, narrow the possibilities of choosing decisions and behavioural options, and facilitate the implementation of impulsive, ill-considered delinquent and criminal acts.

Key words: adolescence, deviant behaviour, delinquent behaviour, factors, dependence.

УДК 159.922.7:[316.624-043.83](045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.65.7>

Гуртовенко Н.В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Підлітковий вік віддавна вважається чинником, що сприяє розвитку девіантної поведінки. Відомо, що якщо девіантна поведінка починається в підлітковому періоді, то ризик формування хімічної залежності істотно зростає. Імовірність розвитку адиктивної поведінки зростає за наявності одного з проявів реакції емансипації, що отримав назву «отруєння свободою» [2, с. 20]. Подібна поведінка розвивається, коли суворо регламентоване життя підлітка змінюється повною свободою, а повсякденна опіка – самостійністю. У разі «отруєння свободою» поведінка підлітка стає протилежною до тієї, що від нього вимагалось раніше. Приваблює саме те, що не дозволялося. Тому «отруєння свободою» досить часто

зумовлює девіантну поведінку з пошуковою мотивацією, тобто прагнення спробувати все, випробувати на собі дію різних речовин.

Підлітки, які мають інформаційно-комунікативні хобі, весь час віддають бездумному спілкуванню з однолітками, поглинанню та обміну малозначущою інформацією, яка не потребує жодної інтелектуальної переробки. Звідси – тяжіння до асоціальних компаній ровесників. Проте головним спонукальним мотивом і чинником, що сприяє адиктивній поведінці, є не сама жага до нової інформації, а вплив асоціальних компаній, де такою інформацією обмінюються.

Реакція імітації може як сприяти, так і перешкоджати девіантній поведінці. Якщо об'єкти

імітації ведуть спосіб життя, пов'язаний із вживанням алкоголю та наркотиків, то й підліток наслідуватиме їхній приклад. Навпаки, якщо «кумир» пропагує здоровий спосіб життя, заняття спортом, то його поведінка відіграватиме роль доволі потужного антинаркотичного чинника.

Окремо слід зауважити про так звану негативну реакцію імітації, коли підлітки з асоціальних родин будують свій спосіб життя у протилежний до батьківського способу. Такі підлітки стають абсолютно непитущими і категорично засуджують вживання будь-яких психоактивних речовин, старанно вчать, досягають кар'єрного зростання, будують благополучні сім'ї. На жаль, це трапляється істотно рідше, ніж протилежне: вплив неблагополучної сім'ї є доволі потужним чинником, що сприяє девіантній поведінці.

Реакція групування з однолітками є провідним соціо-психологічним чинником, що сприяє адиктивній поведінці. Поділ підліткових груп на чітко регламентовані та вільні також сам по собі ще не свідчить про їхнє ставлення до наркотиків.

Вільна підліткова група характеризується непостійним складом (одні приходять, інші йдуть), нечітким розподілом ролей, відсутністю постійного лідера. Подібними групами можуть бути територіальні («дворові») компанії, збори біля дискотек тощо. У таких групах зловживання різними речовинами залежить від безлічі факторів. Але нерідко, якщо один підліток «заносить» якусь речовину, він може «заражати» її зловживанням інших членів компанії.

У сучасному поколінні підлітків у нашій країні можна побачити такі типи груп, більша частина з яких і їхнє ставлення до девіантної поведінки були описані В. С. Бітенським та ін. [3].

Територіальні групи можуть бути як вільними, так і чітко регламентованими. Поширенню регламентованих груп сприяє певна соціальна обстановка і загалом – суспільна чи економічна криза, переломні періоди в історії. Нічого, крім приналежності до «своїх», таку групу не об'єднує. Її згуртовує боротьба, часом досить жорстока, з іншими групами, переважно також територіальними. Багато з подібних територіальних груп перетворюються на делінквентні.

Делінквентні та кримінальні групи відрізняються одна від одної умовно, лише за тим, чи піддаються вчинені групою проступки покаранню, згідно з Кримінальним кодексом, чи ні. Делінквентною поведінкою заведено називати некарані, згідно з Кримінальним кодексом, проступки та правопорушення. Зазвичай це дрібне хуліганство та дрібне злодійство, бійки без нанесення тяжких ушкоджень, ухилення від навчання тощо. Кримінальна поведінка включає кримінально карану діяльність.

Делінквентні групи, як правило, чітко регламентовані. Влада ватажка може бути дуже великою. Часто при собі він тримає «ад'ютантів» – підлітків фізично сильних, але з невисоким інтелектом. Їхніми кулаками ватажок чинить розправу над неслухняними членами групи. Роль і місце кожного в групі строго визначені. Нижчий щабель в ієрархії посідають фізично слабкі й безвольні. Проте вони тримаються за групу, оскільки вона захищає їх від страшнішої розправи чужих груп, віддаючи перевагу суворому комфорту серед своїх.

Групи наркозалежних осіб зазвичай складаються з наркоманів, тобто з тих, у кого вже сформувалася залежність від певного наркотику. Але члени такої групи намагаються залучити й утримати схильних до зловживання наркотичними речовинами новачків. Їх спокушають і спочатку можуть безоплатно постачати наркотиками для того, щоб представити «рахунок», коли з'явиться залежність. Розрізняють первинні та вторинні залежні групи [3]. У первинних групах наркотик від самого початку був чинником, що зібрав групу. Вторинні групи спершу об'єднувалися з якоюсь іншою причини (наприклад, територіальні або делінквентні групи, спортивні «фанати»), а потім у групі залишилися лише такі, хто пристрастився до наркотиків.

Такі групи зазвичай нечисленні. Їх об'єднує пошук наркотиків, а за потреби їх виготовлення, переробка сировини, що може бути налагоджена як конвеєр, спільне вживання, а інколи й торгівля наркотиками. Групи, як правило, є регламентованими.

Отже, саме реакція групування з однолітками є основним чинником ризику залучення підлітка до вживання, а потім і зловживання психоактивними речовинами.

Таким чином, існує велика кількість факторів, що сприяють виникненню хімічної залежності. Їх знання, крім теоретичного, має велике прикладне значення. Усунення або послаблення тих чи інших чинників ризику сприятиме профілактиці алкоголізму, наркоманії та токсикоманії. Тій самій меті сприятиме посилення чинників захисту від хімічної залежності.

Девіантну поведінку у спеціальній літературі трактують у двох значеннях. По-перше, як вчинок або діяльність людини, що не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у суспільстві нормам (стереотипам, зразкам). У цьому контексті Л. Вейланде [4], розглядаючи девіантну поведінку як наслідок процесів соціалізації, підкреслює, що така поведінка має характер стереотипного, стійкого утворення й призводить до формування негативних стереотипів соціальної поведінки особистості.

Як індивідуальний поведінковий акт, девіантна поведінка вивчається переважно психо-

логією, педагогікою та психіатрією. По-друге, її інтерпретують як історично сформоване соціальне явище, що виражається у відносно поширених масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим нормам. У цьому значенні девіантна поведінка є предметом соціології, філософії, політології, юридичних та інших наукових дисциплін, а також соціальної роботи [7, с. 255].

Соціальні відхилення (девіації) можна виокремити за низкою підстав: залежно від типу порушень норми (право, мораль, етикет тощо); за цільовою спрямованістю та мотивацією (корисливі, агресивні); за суб'єктом (індивіди, групи, соціальні організації).

Таким чином, форми і види девіантної поведінки дуже різноманітні. Серед них найнебезпечнішими формами, що завдають шкоди людині, групам, суспільству, є: насильство, наркоманія і токсикоманія, пияцтво і алкоголізм, проституція, девіантна поведінка на ґрунті сексуальних захворювань, правопорушення, самогубства. До видів девіантної (з відхиленнями) поведінки належать також соціальний паразитизм, бюрократизм, відхилення у сфері моралі.

Досвід показує, що практично будь-який поведінковий епізод або швидкоплинна хвороблива реакція підлітка, що викликає підозру на наявність психічного розладу, складаються з набору психологічних і психопатологічних явищ, що відображають конституційно-типологічні особистісні особливості підлітка. Патогенетичний аналіз конституційної дефіцитарності дає змогу прогнозувати формування найімовірніших патологічних стереотипів поведінки.

Девіантна поведінка непсихотичного рівня, завдяки нозологічній неспецифічності та зовнішній схожості з непатологічними формами девіації, зумовлює значні труднощі диференціальної діагностики, які нерідко можна подолати лише за умови проведення судово-психіатричної, судово-психологічної або військово-психіатричної експертизи.

Девіантну поведінку оцінюють із соціально-психологічних позицій, позначаючи «відхилення від норм міжособистісних взаємовідносин, прийнятих у даному конкретно-історичному суспільстві, тобто головним чином – відхилення від моральних норм», причому це небажані або небезпечні для суспільства відхилення поведінки від прийнятих соціальних норм. Існують різні класифікації девіантної поведінки, які ґрунтуються на феноменологічних і психологічних або особистісних критеріях. Ґрунтуючись на соціально-психологічних критеріях, А. Г. Амбрумова і Л. Я. Жезлова виокремили чотири основні типи девіантної поведінки в дітей і підлітків: 1) антидисциплі-

нарна; 2) антисоціальна (антигромадська); 3) делінквентна (протиправна); 4) аутоагресивна [8]. Психологічні критерії передбачають диференціацію девіантної поведінки на патологічні та непатологічні форми.

Традиційно девіантну поведінку розглядають як прояв різних клінічних форм граничної патології особистості: ситуаційні патохарактерологічні реакції, психогенні патологічні формування особистості, психопатії, що формуються, непроцесуальні психопатоподібні стани.

З метою диференціації патологічної девіантної та нормальної підліткової поведінки у вітчизняній психологічній науці використовують такі критерії: а) схильність до генералізації, тобто здатність виникнення реакції в найрізноманітніших ситуаціях і викликатися найрізноманітнішими, зокрема й неадекватними, стимулами. За патологічної девіантної поведінки реакції виникають не тільки в психотравмуючих, а й у банальних ситуаціях; приводом для патологічної реакції можуть бути будь-які подразники, навіть такі, які не належать до найменшого опору конкретного психотипу; б) схильність реакцій набувати властивостей патологічного стереотипу, коли з різних причин повторюється той самий вчинок; в) схильність до перевищення певної «межі» порушень поведінки, яка ніколи не порушується в нормі, навіть в асоціальних підліткових групах; г) схильність до соціально-психологічної дезадаптації.

Досить близькі до названих критерії, запропоновані В. В. Ковальовим: наявність інтимного зв'язку феноменології розладів поведінки із структурою та психопатологічними особливостями певних патохарактерологічних синдромів; прояв девіантної поведінки поза межами основних для дитини чи підлітка мікросоціальних груп, у яких відхилення в поведінці можуть бути спричинені різними несприятливими мікросоціально-психологічними факторами; поліморфізм девіантної поведінки, тобто наявність девіантних проявів різного характеру – антидисциплінарних, антигромадських, делінквентних, аутоагресивних в одного й того ж підлітка; поєднання порушень поведінки з розладами невротичного типу, включено з афективними, соматовегетативними розладами; динаміка девіантної поведінки в напрямі фіксації стереотипів поведінки, переходу їх у аномалії характеру та патології потягів із тенденцією до патологічної трансформації особистості [1].

Для віднесення зазначених порушень поведінки до патологічних форм необхідно виявити щонайменше 4 критерії.

Патологічна девіантна поведінка найчастіше спостерігається за таких патохарактерологічних синдромів, як синдром підвищеної афек-

тивної збудливості, синдром емоційно-вольової нестійкості, синдром істероїдних рис особистості. За непатологічної девіантної поведінки, коли спостерігається делінквентна поведінка, включно з кримінальною, не вдається виявити ознак патохарактерологічних синдромів. Крім цього, при непатологічних девіаціях не виявляють афективних або соматовегетативних порушень, не спостерігається розвиток стереотипу поведінки в динаміці.

О. О. Александров запропонував типізацію делінквентної поведінки при психопатіях і акцентуаціях характеру, засновану на аналізі мотивів поведінки підлітків-правопорушників. Ним виділено 4 основні типи:

1) Конформний тип делінквентності (36%) вирізняється прагненням до визнання однолітками «своїм», до підтримки і схвалення ними поведінки підлітка, що створює в нього почуття емоційного комфорту. Групове спілкування необхідне для набуття навичок соціальної взаємодії, розвитку почуття групової солідарності. Конформний тип делінквентності характерний для акцентуованих особистостей.

2) Нестійкий тип делінквентності (32%) передбачає такі порушення, як крадіжки, викрадення автомобілів, втечі з дому. Почуття групової солідарності в цьому контингенті підлітків виражене слабо. Їх відрізняє, з одного боку, легковажність, нездатність відстоювати свої права, з іншого – малодушність, підвищена сугестивність. У 52% випадків підлітків цієї групи виявлено ознаки психофізичного інфантилізму, що поєднуються з несприятливими чинниками середовища у вигляді неправильного виховання.

3) Агресивно-захисний тип делінквентності (18%). У цій групі переважали чинники середовища у вигляді виховання за типом емоційного відкидання, у багатьох відмічено соматичні ознаки епілептоїдної конституції. Становище «знедоленого» сприяє формуванню «епілептоїдизації» особистості у вигляді недовірливості, підозрливості, настороженості, що поєднується з ворожістю та жорстокістю, брехливістю та цинічністю.

4) Опозиційний тип делінквентності (14%), за якого патологічна поведінка є реакцією на фрустрацію у підлітків, вихованих за типом «кумира сім'ї». Домагання підлітків, що перевищують психофізіологічні можливості, створюють внутрішній конфлікт, що призводить до емоційних і поведінкових порушень. Опозиційна поведінка проявляється у вигляді негативізму, впертості, підвищеної образливості, конфліктних стосунків з оточуючими. Це створює умови для переходу в асоціальну компанію.

Таким чином, патологічна девіантна поведінка, за даними вітчизняної та зарубіжної літератури, зумовлена дією як біологічних

(спадкова, вроджена, набута патологія ЦНС), так і соціально-середовищних (конфліктна ситуація, педагогічна та соціальна занедбаність, неправильне виховання тощо) чинників. Формування делінквентної поведінки можна собі уявити як наростання незначних відступів від соціально прийнятного стереотипу поведінки з поступовою їхньою трансформацією в делінквентний стереотип і з можливістю повернення за сприятливих умов до соціально прийнятного стереотипу поведінки.

Поведінка людини взагалі і девіантна зокрема – це форма взаємодії особистості із середовищем. Вчені виокремлюють наступні етапи такої взаємодії: а) формування особистості з антигромадською орієнтацією; б) мотивація антигромадського вчинку; в) ухвалення конкретного рішення щодо скоєння такого вчинку; г) реалізація такого рішення, включно із скоєнням вчинку і настанням негативних наслідків. Якщо в разі психічних хвороб поведінка зумовлена не зовнішніми обставинами, а самим захворюванням, то в разі психічних аномалій зберігається не тільки зв'язок із зовнішнім світом, а й детермінація психічної діяльності та вчинків людини.

Якщо психічні аномалії можна розглядати як каталізуючий фактор формування девіантної поведінки, то його взаємодія із соціально-психологічними факторами визначає зміст, спрямованість поведінки. Отже, біологічне в людині виступає як передумова для розвитку її соціального змісту. Здебільшого біологічні передумови відображають лише динамічний бік людських вчинків. Зокрема, темперамент є вродженою властивістю людини, що характеризує динамічні особливості психічної діяльності. Дослідження В. Д. Небиліцина, присвячені психофізіології індивідуальних особливостей, свідчать, що основні властивості нервової системи зумовлені динамікою перебігу процесів збудження та гальмування, а їхнє своєрідне поєднання становить основу індивідуальних поведінкових реакцій [6].

Виходячи з вище зазначеного, правомірним є твердження, що підлітки з делінквентним і кримінальним стереотипами поведінки (неповнолітні злочинці) мають якісно інше поєднання і взаємозалежність біологічного та соціального.

Ревенок О. А., Пшеголінська К. О., проводячи патопсихологічні діагностичні дослідження з наркозалежними, виявили порушення в структурі вольової дії, дефект у розвитку праксичних почуттів та невідповідність між збереженими можливостями інтелекту та зниженою розумовою працездатністю. В особистісній сфері виявлено психопатичні та невротичні риси. Автори роблять висновок, що вже на етапі зловживання спостерігаються зупинка соціального розвитку особистості, зниження її

соціальної активності, формування негативної спрямованості [5].

Соціальні проблеми вживання психотропних засобів проявляються в порушенні процесу навчання. Пам'ять та інші пізнавальні функції інтелекту, що відіграють важливу роль у навчанні, значно спотворюються. Інтоксикація психотропними засобами знижує ефективність і якість праці, перешкоджає повноцінному виконанню своїх обов'язків, порушуючи правильну оцінку реальних ситуацій.

Таким чином, медико-біологічні наслідки, що виникають у відповідь як на зловживання, так і на епізодичне вживання алкоголю, токсичних і наркотичних речовин, є основою розроблення психодіагностичних підходів до проблеми, що розглядається, якщо не брати до уваги конституційно орієнтовані варіанти психологічної та психофізіологічної діагностики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барабаш О. Поняття та види делінквентної поведінки людини. *Вісник Національного універси-*

тету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки. 2017. Вип. № 865. С. 62–66.

2. Батьківські навички. Підтримка дітей у подоланні стресів. UNICEF. 56 с.

3. Бітенський В. С. Нейрофізіологічний критерій оцінки стану хворих на наркологічні захворювання. *Одеський медичний журнал.* 1999. № 5. С. 64–65.

4. Вейланде Л. В. Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Одеса, 2005. 23 с.

5. Ревенок О. А., Пшеголінська К. О. Системний підхід в роботі судового психолога-експерта при дослідженні розладів вольової сфери. *Архів психіатрії.* 2005. Т. 11. №3(42). С. 120–125.

6. Самоґаєва Елла. Дослідження особливостей саморегуляції в осіб з різним типом емоційності. *Психологія і суспільство.* 2005. № 4. С. 127–130.

7. Соціальна педагогіка : підручник / за ред. А.Й. Капської. Київ : Центр учб. літ., 2009. 488 с.

8. Юнг Н. В. Психологічні особливості девіантної поведінки сучасних підлітків. *Наука і освіта : наук.-практ. журнал.* 2008. № 8-9. С. 128–132.